

MOTINYSTĖS ATSIKAKYMO EMOCINĖ RAIŠKA: MOTINŲ PATIRTIES KRITINĖ REFLEKSIJA

RAMUNĖ MAKŠTUTYTĖ

KAUNO SOCIALINIŲ PASLAUGŲ CENTRAS

RASA NAUJANIENĖ

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Šiuolaikinę motinystę konstruoja daugybė diskursų, sudarančių prielaidas skirtingoms, dažnai ir prieštaraujantiems motinystės traktuotėms. Vaiko atsisakymas, kaip kraštutinės motinystės išraiška, nėra tradicinės moterų elgsenos konstruktas, todėl tampa aktualu pagrįsti motinystės atsisakymą ir paaiškinti šio reiškinio prasmes. Straipsnyje aptariami ir aiškinami motinystės atsisakymo proceso emocinės išraiškos konstruktai įgalinančio socialinio darbo kontekste.

ĮVADAS

Vaiko atsisakymas yra svarbi sritis tyrinėjant įvaikinimo triadą (biologiniai tėvai, įtėviai ir vaikas), kurioje iki šiol susitelkiama tik ties įvaikinamu vaiku, jo įtėviais ir tolesnėmis jų gyvenimų istorijomis, bet visai neskiriama dėmesio įvaikinto vaiko biologinei motinai. Įprasta, kad moteris, apsisprendusi atsisakyti savo kūdikio, yra viešai

smerkiamą. Vaiko atsisakymas taip pat yra vaiko netektis ir kartais yra prilyginamas vaiko mirčiai bei sukelia sekinantį gedėjimą, tačiau dėl visuomenėje moteriai priskiriamos globos funkcijos, kai moters ir jos vaiko atsisakymas motinos iniciatyva yra neišsivaizduojamas, tokios moterys įspraudžiamos į standartinius *geros–blogos* motinos rėmus. Kuo geresnė vaiko priežiūra ir jo poreikių patenkinimas įeina į „geros motinos“ apibrėžimą visuomenėje: ji visada yra atsidadavusi vaikams ir būna šalia vaikų. „Bloga motina“ yra apibrėžiama paprasčiau. Vaiko atsisakiusi motina priskiriama „blogos mamos“ kategorijai, yra kaltinama ir priskiriama visuomenės *marginalams* ar homogeninei „blogų mamų“ grupei. O socialinio darbo teorijoje yra teigiama, kad asmens ar asmens grupių marginalizacija yra vienas iš asmens įgalinimo trukdžių (Johnson, 1995).

Motinstės atsisakymo problematika domina mokslininkus įvairiais reiškinio aspektais. Demografinius ir situacinius veiksnius tyrinėjo Jake'as M. Najmanas ir kt. (1990), Olga G. Isupova (2004) tyrė visuomenės požiūrį į vaiko atsisakymą ir reprodukciją bei sudėtingas ekonomines sąlygas. Mary O'Leary Wiley ir Amanda L. Baden (2005) išskyrė savanorišką ir priverstinį vaiko atsisakymą, o Michaelas De Simone'as (1996) ir Judy Kelly (1999) analizavo ilgalaikes vaiko atsisakymo pasekmes motinoms ir teigė, kad vaiko atsisakymas sukelia neribotą laiką besitęsiančius gedėjimą dėl netekties ir sielvarto išgyvenimą. Aiškėja, kad motinstės atsisakymo patirtis siejama ne tik su motinstės kraštutinumu, bet ir neišvengiamumu, sąlygotu įvairių, dažnai nusivylimą sukeliančių jausmų. O pagal įgalinančio socialinio darbo nuostatą, svarbu žmogų išjudinti iš apatijos ir nusivylimo, kad jis pradėtų veikti ir priimtumų atsakomybę už savo gyvenimą. Tai pasiekama didinant žmogaus pasiekimus, skatinant jį / ją ir mažinant polinkį save kaltinti.

Remiantis socialinio konstruktyvizmo paradigma, straipsnyje atskleidžiami unikalūs moterų, atsisakusių savo vaiko, emociniai išgyvenimai ir analizuojamos šių išgyvenimų prasmės. Tyrimo objektas – motinstės atsisakymo patirties refleksija. Straipsnio tikslas – atskleisti, kokias prasmes motinstės atsisakymo procese moteris suteikia savo emociniams išgyvenimams. Tyrimo tikslui pasiekti buvo pasirinkta kokybinė tyrimo prieiga. Duomenys buvo renkami naudojant individualų

pusiau struktūruotą interviu, įterpiant giluminį interviu. Pats duomenų rinkimo procesas buvo laikomas individualaus įgalinimo procesu, kurio metu skausmingos patirties refleksija, emocijų raiška įgalina mažiau save kaltinti ir didina tyrimo dalyvio asmeninius pasiekimus.

Straipsnis parengtas pagal mokslinių tyrimų projektą „Įgalinimo strategijomis grindžiamo socialinių paslaugų modelio kūrimas Lietuvoje“ (Nr. MIP-021/2011), vykdomą pagal Lietuvos mokslo tarybos remiamos veiklos kryptį „Mokslininkų iniciatyva parengti projektai“.

MOTINYSTĖS IR MOTINYSTĖS ATSIŠAKYMO KONSTRUKTYVISTINIS POŽIŪRIS

Socialinis konstruktyvizmas aiškina pasaulį kaip istorinį ir kultūrinį žmonių sąveikų rezultatą (Gergen, Davis, 1985). Šios teorinės perspektyvos pagrindinė idėja yra ta, kad tikrovė, kurią žmonės priskiria pasauliui, yra sukonstruota ir pripažįstama, kad yra daug tiesų apie tą patį reiškinį. Analizuojama subjektyvi socialinė tikrovė, kurią sudaro ne daiktai, o prasmės, suteikiamos tiems daiktams ir kuriamos konteksto. Tvirtinama, kad visi dalykai yra prasmingi, visos kasdieninės tikrovės žinios yra socialinių sąveikų pasekmė (Berger, Luckmann, 1999) ir neegzistuoja jų neįvardijus (Potter, Wetherell, 1987). Taigi, žmogaus patirtis gali būti nagrinėjama analizuojant kalbą (Layder, 1994).

Per skirtingas diskursines pozicijas kiekvienas žmogus supranta, aiškina ir suteikia prasmes įvairiems gyvenimo aspektams. Atpažįstama tendencija, kad vyraujantis diskursas laikomas „tiesa“ (Elvin-Nowak, Thomsson, 2001). Neabejojama, kad motinystę ir motinystės atsisakymą, kaip vaiko atsisakymą, įvairūs institutai įvairiai traktuoja ir drauge formuoja skirtingus motinystės ir motinystės atsisakymo diskursus. Atsižvelgiant į tai, kad motinystė laikoma natūraliu būties pradū, jos atsisakius dėl šio pasipriešinimo natūraliam ir prigimtiniam žmonių gyvenimo tvarkos dėsniui kyla įtampa.

Motinystė yra socialiai susijusi su moteriškumo sąvokomis ir stiprina moters lyties identitetą. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (2005) motinystė apibrėžiama kaip moters būklė nėštumo, gimdymo

ir žindymo metu; motinos pareigos; motinos jausmas savo vaikams. Pasak Lindos Rennie Forcey (1994), motinystė yra socialiai sukonstruotų veiksmų ir santykių rinkinys, susijęs su auklėjimu ir rūpinimu si žmonėmis. Amy Mullin (2005) motinystę analizavo kaip socialinę normą, kai kuriami abipusiai pasitikėjimu grindžiami santykiai, liudijantys, kad motina pasirūpins vaiku, nes tai atitinka visuomenėje pripažintus motinos ir vaiko santykius. Tai yra visuomeninė institucija, kuri konceptualizuojama kaip „esminė“ ir „natūrali“. Jos prasmė yra gilesnė negu biologiniai reprodukciniai procesai.

Socialinio konstruktyvizmo požiūriu, visuomenėje vyraujančias motinystės konstrukcijas arba motinystės diskursus atpažįsta pačios moterys, naudojančios juos kaip standartus, pagal kuriuos supranta ir įvertina savo pačių patirtis ir konstruoja savo idėjas (Glenn, 1994). Be to, feministai pažymi, kad motinos skirtingomis socialinėmis aplinkybėmis motinystę patiria skirtingai ir gali turėti skirtingą jos sampratą (Woolet, Phoenix, 1991). Šiuolaikinėse motinystės studijose (socialiniuose moksluose) vyrauja feministinis konstruktyvizmas. Jo atstovai motinystę analizuoja kaip dinamiškas socialines sąveikas ir santykius tam tikrame socialiniame kontekste, organizuojamame lyties pagrindu. Motinystės apibrėžimai suvokiami labiau kaip istoriškai kintantys negu kaip natūralūs, universalūs ir nekintantys biologinės reprodukcijos rezultatai (Glenn, 1994). Svarbu tirti ne tai, kad moterys turi galią pastoti, gimdyti ir maitinti, bet tai, kad moterys ištraukia į nenutrūkstamus vaikų auginimo ir auklėjimo procesus (Arendell, 2000).

Istoriniu požiūriu, moterys, neturinčios ir neketinančios turėti vaikų, daugelyje kultūrų nėra vertinamos palankiai (Boucai, Karniol, 2008). Moteris, atsisakiusi savo vaiko, yra žeminama, nes negali gyventi pagal visuomenės lūkesčius. Visuomenė tikisi, kad moteris be savo vaiko suvoks gyvenimą kaip nepakankamą, o kiti ją laiko savanaude, nesubrendusia, per daug susitelkiančia į profesiją ir beviltiška, pats vaikų neturėjimas netgi kelia grėsmę moters identitetui (Kielty, 2008). Anot Joyce A. Arditti ir Debros A. Madden-Derdich (1993), moterys, neturinčios vaikų, dėl stigmatizacijos, nematomumo ir nnormalaus statuso yra marginalizuojamos. Jos neatitinka tradicinio moters apibrėžimo ir kelia grėsmę lyties pagrindu susiformavusios

visuomeninės santvarkos pokyčiams. Netgi šiuolaikiniame Vakarų pasaulyje egzistuoja nuostata, kad moteris, kuri nėra motina ar potenciali motina, yra menkesnė už tas, kurios turi vaikų. Priartėjama prie susitarimo, jog moteris be vaikų nėra moteris. Tokiu atveju kalbama apie lyčių pokyčius apskritai (Medina, Magnuson, 2009). Kūdikio netektis jo atsisakius motinai prilygsta kūdikio netekčiai jam mirus, be to, tampa gniuždančia patirtimi, nes tai patyrusi moteris nepateisino socialinių lūkesčių, neatliko jai priskirtų moteriškų funkcijų. Visuomenė ižeista, vyksta sujudimas dėl bendros nusistovėjusios tvarkos, t. y. priskirtų normų ir vaidmenų, pažeidimų.

Socialinio konstruktyvizmo prielaidas papildoma kritinių požiūrių atstovai, kurie atsisako priimti esamą socialinių grupių pasiskirstymą visuomenėje, analizuoja konfliktus tarp priespaudą patiriančių visuomenės grupių. Pagal Normano K. Denzino ir Yvonnos S. Lincoln (1994), kritinė teorija tikrovę mato kaip istorijos tėkmėje suformuotą socialinių, politinių, kultūrinių, etninių ir lyties veiksnių visumą. Lyties pagrindu suformuoto motinystės modelio apraiškos yra feministinės perspektyvos kritikos pagrindas (Reger, 2001). Remiantis kritinės teorijos prielaidomis, motinystės atsisakymą turėtų lemti visuomenėje susiklosčiusios sąlygos. Feministai teigia, kad dėl nepalankios moterų padėties visuomenėje jos yra priverstos palikti kūdikius. Tada kyla klausimas, kiek motinos yra atsakingos už savo elgesį ir kiek visuomenė turėtų prisiimti atsakomybę dėl to, kad moterys atsisako vaikų. Tikima, kad moterys, palikusios savo vaikus, yra aukos visuomenėje ir, norint pakeisti esamą situaciją, reikia kovoti, parodyti tikruosius struktūrinius visuomenės parametrus ir dėl to atsirandančius nepageidaujamus veiksmus, susijusius su vaikų atsisakymu.

EMOCIJOS KAIP SOCIALIAI SUKONSTRUOTOS ELGSENOS DETERMINANTĖS

Kai kuriose valstybėse vyraujantis motinystės ir vaikų diskursas yra labiausiai paveiktas raidos psichologijos teorijų, kuriose pabrėžiamas motinos prieinamumas ir artumas vaikui. Prieraišumo teorijoje (Bowlby, 2005) teigiama, kad motinos ir vaiko emocinė sąsaja

formuojasi dar vėlyvojo nėštumo metu. Prieraišumą Johnas Bowlby apibūdino kaip besitęsiantį psichologinį žmonių susietumą. Priešingai negu gyvūnai ir žmonių naujagimiai, kurių emocijos yra staigios ir biologiškai nulemtos kaip atsakas į stimulą, suaugusių žmonių socialiai susiklosčiusios kognityvinės schemos balansuoja tarp stimulo ir emocijų reakcijų.

Socialinis konstruktyvizmas XX amžiuje tapo svarbia emocijas tyrinėjančia teorine paradigma. Jo šalininkai tvirtina, kad emocijos priklauso nuo socialinės sąmonės, t. y. nuo socialinio konteksto, ir nurodo, kada, kur ir kas turi būti jaučiama, taip pat kada, kur ir kaip elgtis. Emocijas nustojama vadinti pastoviomis natūraliomis kategorijomis ir teigiama, kad kultūra suformuoja pageidaujamas emocijas. Emocijos nėra akivaizdžios tiesos, bet jos įgyja formą per žmonių veiksmus ir sąveikas. Be kalbos emocijos yra neaiškios. Nigelis Partonas ir Patrickas O'Byrne'as (2000) svarstė socialinio konstruktyvizmo idėjas apie emocijas socialiniame darbe, kurios gali tapti aktualios ne tik verbalinėje, bet ir neverbalinėje komunikacijoje. Suomų ir norvegų mokslininkai (Forsberg, Vagli, 2006) tyrinėjo emocijas, profesionalams bendraujant su vaikais, kaip socialiai sukonstruotas žinias ir aiškinosi, kokios prasmės joms suteikiamos bendraujant. Tyrėjų teigimu, tai gali būti vertinama kaip procesas, kurio metu emocijos yra įterpiamos į žodžius, t. y. į kalbą. Atsižvelgiant į tai, kad per kalbą konstruojama tikrovė, emocijos taip pat yra konstruojamos kalboje. Taigi, kalba yra ne tiesioginis individualių emocijų kanalas, o veiksmas, formuojantis emocijas.

Motinos ir vaiko fizinis santykis yra pats artimiausias žinomas ir įmanomas santykis, o gimdydamos moterys išgyvena intensyvius fizinius pokyčius, todėl neabejojama, kad beveik vienu metu įvykęs staigus motinos ir vaiko atsiskyrimas po gimdymo jai sukelia stiprius ir netekties patirtį panašius išgyvenimus. Vis dėlto įprasta, kad prierašumo problematika yra nukreipiama į kūdikio patirtį. Vaiko atsisakymas nėra trumpalaikis įvykis, tai – vaiko netekčiai prilyginamas procesas, kurio metu išgyvenamos ir netektį patyrusiam žmogui būdingos gedėjimo būsenos. Faktinis atsiskyrimas nuo vaiko gali būti gana greitas: netrukus po gimdymo, per keletą valandų, per keletą dienų

ar mėnesių. O emocinis motinos atsiskyrimas nuo vaiko nesibaigia net praėjus keleriems metams. Mokslinėje literatūroje sielvartas ir gedėjimas apibūdinami kaip pagrindinė moters gyvenimo kategorija atsakius vaiko. Susan M. Henney ir kt. (2007) nurodė, kad moterys, atsakiusios savo vaiko, sielvartauja net iki 20 metų.

TYRIMO METODOLOGIJA

Tyrime buvo taikoma tikslinė kriterinė dalyvių atranka, t. y. tyrime buvo kviečiamos dalyvauti moterys, kurių situacijos atitiko konkrečius analizuojamo reiškinių konceptus ir tyrimo objekto jautrumą atliepiančius kriterijus. Tyrime dalyvavo šešios moterys, kurios, nepraėjus daugiau negu trims mėnesiams, atsakė savo kūdikių ir laikotarpis nuo atsakymo iki interviu buvo ilgesnis negu vieneri metai. Jų amžius vidurkis – 34 metai. Jauniausiai tyrimo dalyvei buvo 28 metai, vyriausiai – 44 metai. Trys moterys gyvena viename Lietuvos didmiestyje, dvi – mažesniame Lietuvos miestelyje ir viena tyrimo dalyvė gyvena vieno Lietuvos didmiesčio rajone. Keturi interviu įvyko tyrimo dalyvių namuose, du – įstaigų, teikiančių socialines paslaugas, patalpose. Interviu truko nuo 41 minutės iki 1 valandos 22 minučių. Šešios tyrime dalyvavusios moterys iš viso yra pagimdžiusios 26 vaikus. 13-ką iš jų moterys augina, 13-kos vaikų atsakė.

Duomenys buvo renkami naudojant pusiau struktūruotą interviu, įterpiančią giluminį interviu. Šiame tyrime buvo laikomasi pozicijos, jog moterys, atsakiusios savo vaiko, turi unikalios patirties, todėl suteikia šiai tikrovei unikalią prasmę. Pusiau struktūruoti interviu, įterpiančią giluminį interviu, atliko reflektoriaus ir įgalinančiąją funkcijas: moterys siekė paaiškinti, kodėl atsakė savo vaiko, ir suteikė šiam vaiko atsakymo procesui tam tikras prasmes, išreiškė emocijas. Daroma prielaida, kad interviu metu kito tyrimo dalyvių motinystės prasmės. Duomenys buvo renkami 2012 m. sausio–gegužės mėn.

Duomenims analizuoti buvo pasirinkta grindžiamosios teorijos strategija. Ši metodologinė tradicija yra pagrįsta socialinio konstravimo idėja, kad tikrovė yra socialiai sukonstruota ir kyla iš žmonių santykių

bei sąveikos. Grindžiamąją teoriją siekiama tą tikrovę paaiškinti. Generuojama teorija yra labiau pagrįsta žiniomis, gaunamomis iš pačių duomenų, negu dar iki tyrimo pagrįstomis tyrėjo žiniomis ar patirtimi (Krysik, Finn, 2010). Grindžiamosios teorijos pradininkai Barney G. Glaseris ir Anselmas L. Straussas (1967) numatė, kad teorija, kilusi iš tyrimo duomenų, geriausiai atspindės socialinę tikrovę ir bus geriau joje pritaikoma. Ši tyrimo tradicija nukreipia dėmesį į potencialių ryšių tarp duomenų sampratų atradimą, siekia paaiškinti ar nuspėti tiriamą reiškinį. Svarbiausias grindžiamosios teorijos principas yra nuolatinis prasminių kodų derinimas ir jungimas į kategorijas. Prasminių vienetų *prisotinimas* reikalauja, kad tyrėjas sugrįžtų į tyrimo lauką ir papildytų esamus duomenis naujais, vėl grįžtų į tyrimo lauką ir duomenis analizuotų (Krysik, Finn, 2010). Taigi vienu metu duomenys tiek renkami, tiek analizuojami. Tokio cikliškumo pabaigą nulemia tyrėjo sprendimai dėl generuojamos teorijos reprezentatyvumo.

Interviu buvo įrašinėjami į diktofoną, perrašyti ir parengti išrašai. Tyrėjos duomenis skaitė daug kartų, diskutavo. Interviu išrašai buvo fiziškai sukarpyti pagal prasmes ir grupuojami pagal jų ryšius (atviro ir ašinio kodavimo etapai). Analizuojant tyrimo duomenis, ašinio ir atrankinio kodavimų etapuose, jau sukonstravus esmines motinystės atsisakymo proceso kategorijas, socialinio darbo praktikai buvo sąmoningai įtraukti į duomenų analizės procesą, ir vyko diskusijos dėl konkrečių interpretacinių tyrėjos sprendimų bei jų pritaikymo esamiems interviu epizodams. Taip pat ašinio kodavimo metu, t. y. grupuojant motinystės atsisakymo reiškinio požymius, buvo susitakta su viena iš tyrimo dalyvių. Gautas grįžtamasis ryšys apie konkrečiame duomenų analizės etape išsikristalizavusius analitinius rezultatus, kurie vėliau buvo pakoreguoti. Tokiu būdu buvo sudaryta galimybė informantėms įsitraukti į tyrimą kaip aktyviems subjektams.

Atliekant tyrimą jautria tema ypač svarbūs yra etiniai tyrimo aspektai. Siekiant užtikrinti tyrimo dalyvių savanorišką pasirinkimą dalyvauti tyrime, visos moterys buvo informuotos apie tyrimo tikslus ir paskirtį. Taip pat buvo gautas žodinis visų tyrimo dalyvių sutikimas jame dalyvauti. Kad tyrimo dalyvės būtų apsaugotos nuo galimos

žalos jo metu, dar prieš duomenų rinkimo etapą buvo apsvarstyta rizika tyrimo dalyvėms patirti potencialią žalą: interviu metu gali kilti stiprūs emocijų proveržiai, galintys sukelti moteris žalojančius pakartotinius išgyvenimus ir atnaujinti skaudžius prisiminimus. Interviu metu buvo siekiama suteikti tyrimo dalyvėms galią kontroliuoti savo įsitraukimą (kuris gali būti intensyvus) į interviu ir nesakyti tyrėjai tos informacijos, kurios jos nenori atskleisti, taip pat buvo pasiūlyta, kad tyrėjos teikiama nepageidaujama informacija būtų apribota. Be to, visos moterys buvo patikintos, kad visa interviu metu gauta informacija bus konfidencialiai naudojama tik tyrimo duomenų analizei. Tokie veiksmai tradiciškai kuria saugesnę interviu aplinką, nes dar prieš pradėdant tiesiogiai rinkti duomenis tyrimo dalyvės galėjo numatyti savo atsipalaidavimo interviu metu lygmenį. Viena moteris nesutiko, kad interviu būtų įrašinėjamas, tad tyrėjai svarbiausia žodinė informacija buvo fiksuojama raštu, t. y. vedami užrašai ir fiksuojamos pastabos. Kad būtų užtikrintas anonimiškumas, visa informacija, pagal kurią tyrimo dalyvės galėtų būti identifikuotos, įskaitant informaciją interviu išrašuose, buvo pakeista išgalvotais pavadinimais, vardais, vietovardžiais.

MOTINYSTĖS ATSIŠAKYMO EMOCINĖS REFLEKSIJOS KONSTRUKTAI

Emocinių motinystės išgyvenimų analizė atskleidė procesinį šios patirties pobūdį. Proceso pradžia buvo vaiko gimimas, tad būtent nuo to pradėta analizuoti emocijų raišką. Kalbėdamos apie dienas, praleistas gimdymo įstaigoje, moterys prisiminė slegiančią aplinką, prieštarigus jausmus – vienu metu jos išgyveno begalinį norą bent pamatyti naujagimį ir priverstinį fizinį atsiribojimą nuo jo:

Kankinuosi dar, jau jau baigiu apsiprast. Sakiau, išprotėsiu gal, bet nieko, praeis viskas. Po gimdymo iš karto labai norėjau mergytės, labai norėjau, kaip inkubatoriuj da jinai buvo, labai galvočiau, o jėzau, nors pamatyt. Tik atėjo gydytojai pasakyt, kad – eikit pasižiūrėt mergytės, sakau – ne (purto galva) [Saulė, 35 m.].

Vis tiek norisi kartais pamatyti, bet tai neleidžia. <...> Norėčiau auginti savo vaiką, bet nėra pinigų paprasčiausiai. Skaudu [Rita, 32 m.].

Tyrimo dalyvių pasakojimų analizė atskleidė, kad moterys išgyvena minčių ir emocijų sumaištį, prieštaringai jungiasi švelnūs ir priešiški motinos jausmai vaikui. Tai, kaip moteris kalba apie teigiamus jausmus savo naujagimei, rodo, kad jie yra identiški visuomenėje įprastam motinų elgesiui su ką tik gimusiais vaikais, t. y. atitinka iš motinos laukiamą elgesį ir iš dalies pagrindžia tikėjimą, jog moteris visuomenėje yra nepagrįstai marginalizuojama. Nepaisant to, kad vaiko jau atsisakė, Rita vis dar norėjo bent pamatyti sūnų. Jamesas Francisas Mastersonas (1976) nurodė, kad sėkmingą gedėjimą apsunkena kontakto su netekties objektu nebuvimas, nes tiesiog nematoma, ko netenkama. Dėl to vėliau fantazuojama apie santykių su atsisakytu vaiku atkūrimą.

Stiprūs emociniai išgyvenimai, kylantys svarstant apie vaiko augimą, perauga į fizinės sveikatos sutrikimus, tikėtina, jog tampa net psichosomatine motinystės atsisakymo proceso išraiška. Viena tyrimo dalyvė kalbėjo:

Ir svoris krito žiauriai, ir spaudimas silpnėjo, viskas silpnėjo, mažiau valgyt pradėjau <...> Paskui jau nustojau maitinti, tai temperatūra pradėjo kilti, paskui nervuotis pradėjau [Ieva, 28 m.].

Tik sveikata susigadino per tą vaiką <...> Jau pusę metų bloga sveikata [Rita, 32 m.].

Pasak Johno T. Conono (1986), dauguma moterų prie kūdikio prisiriša dar vėlyvučiu neštumo laikotarpiu, todėl emociškai tai dar labiau pasunkina vaiko atsisakymo pasekmes. Mokslininkai nenurodo nė vieno atvejo, kai būtų buvę jaučiami neigiami jausmai naujagimiui net jo atsisakius. Tyrimo dalyvė, atsisakiusi keturių mergaičių, kalbėjo apie skausmą, kurį jaučia vien galvodama apie savo dukras. Milda išreiškė susitaikymą su tuo, kad paliko savo dukras, tačiau vis kylančios mintys apie jas liudija nepaprastai gilius išgyvenimus. Panašu, kad moteris tebegeidi savo dukrų ir jaučiasi silpna. Ji vengia prisiminti

skaudžius išgyvenimus, išgedėti netektį, ir tai trukdo dabartinio ir tolimesnio jos gyvenimo kokybei:

Pradžioj skaudu buvo. Paskui susitaičiau <...> Apie jas visai nepagalvoju, visiškai ne. Negalvoju. Buvę, kad pagalvoju, bet po to norisi ir verkti, kad atsisakiau, bet ko čia verki? Ko čia dabar dejuoji? Ai, geriau neprisiminti, aš jų nenoriu. Kas buvo, tas buvo [Milda, 33 m.].

Noriu išvažiuot iš Lietuvos, ir viskas [Rita, 32 m.].

Rita vieno iš dviejų savo vaikų atsisakė prieš dvejus metus. Ji vis dar siekia išlaikyti fizinį atstumą nuo dalykų, galinčių bent priminti atsisakytą vaiką. Tokius moters polinkius sustiprina jos minėtas planas išvykti iš Lietuvos. Pasak M. De Simone'o (1996), moteris, atsisakiusias savo vaikų, jų šeimos nariai, draugai ir specialistai skatina kuo greičiau pamiršti šį faktą ir toliau gyventi joms įprastą gyvenimą. Tikėtina, kad dėl šių moterų marginalizacijos žmonės iš artimiausios aplinkos neskaitins jų dalytis netekties patirtimi. Visuomenėje manoma, kad jeigu kūdikis nemirė, motina negedi. Kennethas J. Doka (1989) teigė, kad jeigu santykiai tarp gedėtojo ir netekto žmogaus neatpažįstami, visuomenė tiki, jog netektis nesukels stiprios reakcijos, o neišgedėta netektis ir pasireiškia, kai jie visuomenėje nėra atpažįstama ir į ją nereaguojama. Neigiami socialiniai vertinimai neigiamai veikia ne tik moterų savijautą, bet ir jos santykius su kitais vaikais. Tokius Ritos jausmus sustiprina jos auginamo sūnaus kasdieninio gyvenimo ritualai, kurie asocijuojasi su neauginamo vaiko galimomis veiklomis. S. M. Henney ir kt. (2007) pažymėjo moterų jaučiamą liūdėsį, ypač kasmetinės vaiko gimtadienio šventės metu. Gabijos jaučiama kaltė dar labiau sustiprėja per sūnaus gimtadienio metines:

Jaučiasi, kai vaikas ką nors nupiešia ar padaro [Rita, 32 m.].

Man kas yra sunkiausi – kaip aš negaliu ramiai švęsti jo gimtadienių, aš labai jaučiu vieną dalyką <...> Andriaus vakarėlis taip paprastai. Ir vėl ateina Tomo gimtadienis, ir vėl... Nu, neturėčiau taip daryt, suprantu, dėl kitų vaikų, užtenka gal jau to, kažkaip užtenka jausti tą kaltę, bet, nu, neišeina to [Gabija, 34 m.].

Apsisprendusios atsisakyti savo vaiko, moterys įvairiais būdais vengia kontakto su juo kontakto įstaigoje, kurioje pagimdė vaiką ir kurioje pirmą kartą pranešė aplinkiniams apie atsisakymą; minčių apie atsisakymą, nepriklausomai nuo to, prieš kiek laiko tai įvyko; pokalbių su aplinkiniais apie atsisakymą. Moterys jaučiasi bejėgės pakeisti esamą situaciją, nebesitiki, kad jų jausmai ir kaltė palengvės ar kad galės juos palengvinti, ieško vaiko pakaitalų ir siekia kompensuoti kaltę save bausdamos. Anot M. De Simone'o (1996), motinos savidestrukcinį elgesį lemia jos kaltės jausmas ir nuolatinis poreikis bausti save už vaiko atsisakymą. Saulei sunku atpažinti su vaiko netektimi susijusius savo jausmus. Ji įvardijo vienatvės, baimės, nevilties jausmus po įvykio praėjus net keleriems metams. Saulė jaučia tokią stiprią kaltę, kad keletą kartų mėgino nusižudyti. Jos auginami vaikai tapo jos savižudiškų veiksmų liudininkais. Kita vertus, moteris įsitikinusi, kad tik vaikai ir sutrukdė jai nusižudyti:

Jaučiausi visiškai visų nustumta, visiškai. Aš bandžiau kartis. Bandžiau kartis, bet pagalvojau apie vaikus tuo momentu. Aišku, čia, namie, neduok Dieve, vaikai ras. Aš bandžiau pjautis, pas mane randai yra, o vaikams sakiau, kad pati puoliau <...> buvau nusi-nuodinus; atgriebė lignoninė <...> bandžiau nuodytis su ten vaistais visokiais. Paskui pagalvojau iš tikrųjų, kam čia bus blogai? Tikrai niekam kitam. Gerai, kad manęs nebus. O kas vaikus? Jie net penki. Kas juos pasiims? Tas sustabdė [Saulė, 35 m.].

Ir aš rytojaus dieną, va, paskambinau ir pasakiau, kad neisiu aš į darbą ir nedirbsiu, kad atvažiuosiu parašyt pareiškimą, kad iš-einu. Aš net neužpildžiau dekretinių, kad aš išeinu į dekretines, galėjau gaut tikrai visus pinigus savo. Gal man tai buvo ir baus-mė tokia, gal, aš nežinau, aš norėjau, va, taip, nubraukt viską [Gabija, 34 m.].

Gabija dėl kaltės atsisakė piniginių lengvatų – teisėtai priklausiusios motinystės išmokos ir atostogų; tai prisiėmė sau kaip bausmę, o vi-suomenei – kaip socialinę grąžą. S. M. Henney ir kt. (2007) taip pat nurodė atvejį, kai moteris, po savo vaiko atsisakymo praėjus keleriems metams, mėgino nusižudyti. J. T. Condon (1986) atlikto tyrimo metu pusė iš tyrimo dalyvavusių vaiko atsisakusių moterų vartojo alko-holį ir kitas psichotropines medžiagas, taip mėgindamos palengvinti

vaiko atsisakymo pasekmes. S. M. Henney ir kt. (2007) rašė, kad vaiko atsisakiusios moterys savo savijautą apibūdindavo kaip tuštumą, ir dažniausiai tik kiti auginami vaikai palengvina jų būseną bei suteikia realumo pojūtį. Apie psichotropinių medžiagų vartojimą ir dėl to kylančius jos kitų vaikų (ne)priežiūros sunkumus kalbėjo ir Saulė:

Net neįsivaizduoju, kaip pasakyt. Baisiau negu tuštuma, oj, dar žiauriau. Aš į alkoholį įnikau labai. Labai. <...> Man būdavo vaikai, kai užgeriu, tai, atrodo, murzini į mokyklą išeina, viskas, atrodo, ant tiek nuslydę iš po kojų [Saulė, 35 m.].

Kitas svarbus įprasto gyvenimo pokyčių atsisakius vaiko aspektas yra sutrikę santykiai su vyrais. J. T. Condon (1986) atlikto tyrimo metu paaiškėjo, kad nė viena iš vaiko atsisakiusių moterų nebepalaikė santykių su to vaiko tėvu. Be to, nė viena iš jų nebepalaikė santykių su vaikų tėvais. Vienintelė Gabija, kuri vaiką susigrąžino, santykių su vaiko tėvu nenutraukė, o kalbėjo apie save ir jį kaip apie šeimą. Vis dėlto jau anksčiau minėta, kad dėl išgyvenamos kaltės Gabija stengėsi kompensuoti savo ankstesnius veiksmus ir su vyru suplanavo susilaukti dar vieno vaiko. Saulė jaučia kaltę, nukreiptą į vaikų tėvą, į kitus vyrus. Tai stiprus struktūrinis pyktis, reiškiantis, kad nesėkmingi santykiai su atsisakytų vaikų tėvu lėmė sunkumus su kitais potencialiais gyvenimo partneriais:

Iš karto su vyru išsiskyriau <...> marš, man išvis, kad akyse nema-tyčiau. <...> Nenoriu nė kitų vyrų visai. Visiškai sakiau – aplanai viena gyvensiu, ir man nereikia čia jūsų <...> vengiu artimumo. Visiškai. Nepakenčiu [Saulė, 35 m.].

Kaltė yra tokia stipri, kad ją Gabija jaučia net praėjus keleriems me-tams po to, kai kilo minčių atsisakyti vaiko. Moteris kaltina save dėl tuometinių veiksmų, nors atsisakytą vaiką susigrąžino, taigi išvengė jo netekties:

Aš visą laiką sakau, kad aš, draugai man atleidžia, aš sau – niekada, niekada gyvenime, niekada, tikrai niekada [Gabija, 34 m.].

Elisabeth Kübler-Ross ir Davidas Kessleris (2005) apibūdino standarti-nes netekties gedėjimo stadijas: neigimas ir izoliacija, pyktis, derėjimasis,

depresija ir susitaikymas. Susitaikymas motinystės atsisakymo atveju dažniausiai reiškia ne susitaikymą su atsisakytu vaiko netektimi, o susitaikymą su savo bejėgiškumu. Vis dėlto susitaikymą lemia šių moterų sprespauda, taigi, jis susiformuoja ne moters asmeniniu sprendimu, o dėl nepalankių aplinkybių ir galimybių rinktis nebuvimo. Jos pačios ieško būdų pagerinti savo savijautą. Asta, kurios interviu buvo fiksuojamas raštu, teigė nesant asmenų, su kuriais ji galėtų pasikalbėti vaiko atsisakymo tema. Ji minėjo, kad dažniausiai kontaktą palaiko su kaimynais, bet dėl gandų skleidimo ir pajuokos tikimybės jais nepasitiki ir negalėtų pasakoti apie vaiko atsisakymo patirtį. Vienos moterys vengia apie tai net galvoti, kitos siekia kompensuoti vaiko netektį, dar kitos stengiasi palengvinti sielvartą asmenine stiprybe:

Aš pati save (palaikau) [Saulė, 35 m.].

Aišku, aš esu pati kalčiausia <...> Aš negaliu sau atleisti už savo tokį poelgį <...> Tas dar nėra užbaigta, tai dar tikrai ne. Tikrai ne [Gabija, 34 m.].

LR civilinis kodeksas numato vienodą abiejų vaiko tėvų atsakomybę už vaiko auklėjimą ir priežiūrą. Kai moteris atsisako vaiko, visa atsakomybė tenka jai vienai, nepriklausomai nuo to, ar ji toliau palaiko santykius su vaiko tėvu, ar ne. Gabija, padedama psichologės, išsiaiškino vaiko tėvo atsakomybės dalį tuo metu, kai savo iniciatyva ketino atsisakyti vaiko. Paaiškėjo, kad, net galiojant teisinei tėvo atsakomybei už vaiką, jis nebuvo įsitraukęs ar įtrauktas į su vaiko atsisakymu ir susigrąžinimu susijusius sprendimus.

O kur tu buvai tuo metu? Jeigu jau aš tokia. Aš esu ta bloga, kuri taip pasielgė, o tu tas geras, nes tu taip nepasielgei. Tai kuo tu skiriesi nuo manęs? Tai ką tu šitoj situacijojei veikei? Kur? Kodėl? [Gabija, 34 m.].

Sprendžiant iš Gabijos žodžių, ji gretina kaltės ir atsakomybės reiškinius. Tėvo neatsakingumą vaiko atsisakymo ir susigrąžinimo istorijoje ji laiko abiejų kalte, kurią realiu vaiko atsisakymo metu, prieš penkerius metus, prisiėmė ji viena. Akivaizdu, kad moteris net po tiek laiko išgyvena ir sprendžia moralines kaltės prieštaras:

Net tas banaliausias pasakymas: nesmerk – nebūsi smerkiamas, ne-teisk – nebūsi teisiamas <...> Vienintelis dalykas, kurio aš negaliu – tai sau atleisti, kad taip buvo, kad tai įvyko [Gabija, 34 m.].

Gal būčiau ir užauginus aš ją. Jeigu ne tas, va. Asilas. Jam tas negerai, jam anas negerai <...> Tas asilas atidavė vaiką į policiją. Ir viskas <...> Aš paskiau išvažiuoau į užsienį dirbt. O jisai – savo keliais [Milda, 33 m.].

Gabija iš tikrųjų vaiko neatsisakė, bet tebegeidi ir jaučia didelę kaltę, lyg būtų tai padariusi. Psichologijoje yra išskiriamas klaidingos kaltės reiškiny, kai žmogus save smerkia be rimto faktinio įvykio. Ši kaltė yra nukreipta į vidinę baimę nesilaikyti socialiai priimtinių normų ir konstruojama per žmonių konfliktų įtampas bei nukreipia į socialinių reikalavimų įsisavinimą. Pasaulis yra suvokiamas, įsivaizduojamas kaip priešiškas ir atskiras. Paprastai klaidinga kaltė išreiškiama frazėmis: „Aš neturėjau šitaip pasielgti“, „Taip pasielgęs, aš galėjau kažką įskaudinti“. Įprasta, kad po tokių frazių aplinkiniai svarsto, ar tas žmogus, jo poelgis nebuvo pernelyg žiaurus, nežmoniškas ar neįmanomas, o pats žmogus linksta slopinti net socialiai priimtinius savo sprendimus (Fairweather, Donovan, 1981). Gali susidaryti įspūdis, jog tik fizinis buvimas su vaiku užtikrina patenkinamą moterų savijautą. Vienos moterys prisipažino, kad nors to ir vengia, bet nuolat galvoja apie vaikus, kurių atsisakė. Apmąstant Mildos žodžius galima manyti, kad moteris stengėsi kuo greičiau pagimdyti, išvykti iš gimdymo įstaigos ir palikti kūdikį, bet Gabija, galiausiai priėmusi sprendimą auginti savo sūnų, parodė, kad net neatsisakiusi sūnaus jaučia kaltę.

ĮŽVALGOS

Teoriniuose šaltiniuose nurodoma, kad motinystė būna įvairių formų, todėl natūraliai buvo būtina konceptualizuoti tiek motinystę, tiek motinystės atsisakymą. Prasadėjus cikliškam duomenų rinkimo ir analizės procesui, ėmė ryškėti pagrindinės motinystės atsisakymo kategorijos ir tai, jog reiškiny bus analizuojamas kaip procesas. Esminis tyrimo svarstymų objektas – išsiaiškinimas, kiek vaiko

atsisakymas yra motinystės atsisakymas, t. y. šių apibūdinimų tapatinimas. Moteris, atsisakiusi vaiko, galbūt nebėra jo motina, nustoja jam būti motina, bet vis tiek išlieka jo gimdytoja, be to, augina kitus vaikus. Kai kurie mokslininkai nurodo, kad motinystė yra vaikų gimdymas ir auginimas. Moteris, atsisakiusi savo vaiko, jo neaugina, bet tai nepanaikina jo pagimdymo fakto. Taigi, šie svarstymai patvirtina motinystės kompleksškumą, suformuoja skirtingų motinystės formų ir diskursų prielaidas bei tai, jog motinystės ir motinystės atsisakymo neįmanoma lengvai paaiškinti.

Tyrime dalyvavusių moterų vaikų atsisakymo ir auginimo istorijos skyrėsi. Kai kurios iš informančių atsisakė daugiau negu vieno vaiko, be to, tos pačios moters kalbėjimas skyrėsi, dalijantis apie vieno vaiko atsisakymą ir apie kito vaiko atsisakymą. Akivaizdu, kad net ir kiekvieno vaiko atsisakymą ta pati moteris išgyvena skirtingai. Todėl negalima absoliutinti visų moterų, atsisakančių savo vaiko, patirčių ir situacijų. Dar vienas svarstomas klausimas – kiek moters sprendimą atsisakyti savo vaiko nulemia jos pačios pozicija? Analizuojant duomenis tapo akivaizdžios aplinkinių asmenų pozicijos motinystės atsisakymo procese. Tyrime buvo klausama – ar tikrai tai yra jų apsisprendimas? Ar tikrai teisiniai aiškinimai apie tėvų ir vaikų teises pagrindžia moterų apsisprendimą kaip vien jų sprendimą? Kas yra tas sprendimas? Ar tai yra dokumento pasirašymas, sutinkant duoti įvaikinti? Ar tai yra fizinio kontakto su vaiku motinos iniciatyva nebuvimas? Ar tai yra skirtingos vaiko ir motinos gyvenamosios vietos? Ar tai yra beprasidedančios moters dvejonės ir vien mintys apie atsisakymą? Šie svarstymai tyrimo metu lėmė tai, kad analizuojant tyrimo duomenis sąvoka „atsisakymas“ buvo pradėta vartoti atsargiau ir lanksčiau – ją pakeitė sinoniminiai žodžiai „išsiskyrimas“, „nutolimas“. Analizė atskleidė, kad moterys išgyvena minčių ir emocijų sumaištį, fantazuoja apie santykių su atsisakytu vaiku atkūrimą. Stiprūs emociniai išgyvenimai perauga į fizinės sveikatos sutrikimus, išgyvenami kaltės, gėdos jausmai, jaučiamas nuolatinis poreikis bausti save už vaiko atsisakymą. Be to, visus šiuos išgyvenimus stiprina neigiami socialiniai vertinimai ir šių moterų smerkimas.

Vaiko ir motinystės atsisakymas yra sudėtingas kompleksinis procesas, įvardijamas kaip vaiko netektis. Jo metu moterys išgyvena stiprius netektį patyrusiems žmonėms būdingus gedėjimo jausmus. Net po kelerių metų nuo to laiko, kai atsisakė vaiko ar vaikų, moterys vis dar nebūna susitaikiusios su išsiskyrimu. Atvirkščiai, jos išgyvena kalnę, klaidingą kalnę ir gėdą. Šie jausmai yra socialiai sukonstruoti, ir motinystės atsisakymo tema tampa draudžiama tema. Taigi, vaiko atsisakymas nėra įvykis, trumpalaikis procesas, o ilgalaikės pasekmes turintis ir neribotą laiką trunkantis gedėjimo vyksmas. Tokiu atveju vien dėl išsiskyrimo su vaiku moteris patiria sekinančias emocijas, kurias sustiprina tolimesni svarstymai apie save kaip motiną. Šiuos išgyvenimus ir skaudžias pasekmes sunkina visų emocijų slopinimas, nesidalijimas jomis net su asmenimis iš artimiausios aplinkos bei aplinkinių smerkimas.

Remiantis grindžiamosios teorijos metodologinėmis prielaidomis buvo atrasta esminė motinystės atsisakymo kategorija – vaiko atsisakymas kaip geresnio gyvenimo vaikui suteikimas. Ji buvo sukonstruota tiek pozicionuojant kai kuriuos vaiko atsisakymo proceso dalyvius, tiek pagal ekonominius veiksmus. Visa tai vyksta moteriai slopinant savo emocinius išgyvenimus. Taigi, geresnio gyvenimo vaikui suteikimo prasmė ir tikėjimas tuo buvo atpažinti visose pagrindinėse vaiko atsisakymo proceso kategorijose. Motinystės atsisakymas konstruojamas per įvairių to proceso dalyvių sąveiką, ekonominių motinos situacijos veiksnių raišką ir emocinį motinos įsitraukimą.

PRAKTINĖ NAUDA

Motinystės atsisakymo situacija sukelia gilius netekties, gedėjimo išgyvenimus ir dažnai tampa draudžiama tema moterų gyvenimuose. Nemažai moterų, smerkdamos save dėl to, kad atsisakė vaiko, siekia šią patirtį slėpti visą gyvenimą. Vis dėlto tyrime dalyvavusios moterys sutiko pasidalyti šia patirtimi ir būti išgirstos. Jų patirties refleksija, tyrėjoms renkant duomenis, leido joms būti išgirstoms, išsakyti savo emocijas. Informantėms kalbant apie savo vaiko atsisakymą būdavo sužadunami net kelerius metus slopinti emocinės patirties skauduliai,

todėl tikėtina, kad individualios ar grupinės konsultacijos šias problemas išgyvenančioms moterims turėtų padėti sumažinti kaltės jausmą ir suteikti galios teigiamai keisti savo gyvenimą.

LITERATŪRA

1. Arditti, J. A., Madden-Derdich, D. A. (1993). Noncustodial Mothers. Developing Strategies of Support. *Family Relations*, 42 (3, July), 305–315.
2. Arendell, T. (2000). Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade's Scholarship. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1192–1207.
3. Berger, P. L., Luckmann, T. (1999). *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai.
4. Boucai, L., Karniol, R. (2008). Suppressing and Priming the Motivation for Motherhood. *Sex Roles*, 59, 851–870.
5. Bowlby, J. (2005). *A Secure Base: Clinical Applications of Attachment Theory*. New York: Taylor & Francis.
6. Condon, J. T. (1986). Psychological Disability in Women Who Relinquish a Baby for Adoption. *The Medical Journal of Australia*, 144, 117–119.
7. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (2006). Vyr. red. S. Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
8. Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (1994). *Handbook of Qualitative Research*. Sage Publications.
9. De Simone, M. (1996). Birth Mothers Loss: Contributing Factors to Unresolved Grief. *Clinical Social Work Journal*, 24 (1), 65–76.
10. Doka, K. J. (1989). *Disenfranchised Grief: Recognizing Hidden Sorrow*. New York: Lexington Books.
11. Elvin-Nowak, Y., Thomsson, H. (2001). Motherhood as Idea and Practice. *Gender & Society*, 15 (3), 407–428.
12. Fairweather, P. D., Donovan, J. (1981). *Symbolic Regression Psychology*. New York: Irvington Publishers.
13. Forcey, L. R. (1994). Feminist Perspectives on Mothering and Peace. In E. N. Glenn, G. Chang, L. R. Forcey (eds.). *Mothering: Ideology, Experience, and Agency* (p. 265–277). New York: Routledge.
14. Forsberg, H., Vagli, A. (2006). The Social Construction of Emotions in Child Protection Case-Talk. *Qualitative Social Work*, 5 (1), 9–31.
15. Gergen, K. J., Davis, K. D. (1985). *The Social Construction of a Person*. Springer-Verlag.

16. Glaser, B. G., Strauss, A. L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Aldine.
17. Glenn, E. N. (1994). Social Constructions of Mothering: A Thematic Overview. In E. N. Glenn, G. Chang, L. R. Forcey (eds.). *Mothering: Ideology, Experience, and Agency* (p. 1–29). New York: Routledge.
18. Henney, S. M., Ayers-Lopez, S., McRoy, R. G., Grotevant, H. D. (2007). Evolution and Resolution: Birthmothers' Experience of Grief and Loss at Different Levels of Adoption Openness. *Journal of Social and Personal Relationships*, 24 (6), 876–890.
19. Isupova, O. G. (2004). The Relinquishment of Newborns and Women's Reproductive Rights. *Russian Social Science Review*, 45 (3), 40–57.
20. Johnson, H. W. (1995). *The Social Services. An Introduction*. 4th edition. Itasca: Peacock Publishers.
21. Kelly, J. (1999). *The Trauma of Relinquishment: The Long-Term Impact of Relinquishment on Birthmothers Who Lost Their Infants to Adoption During the Years 1965-1972*. Master thesis, Goddard College. Prieiga per internetą: <http://home.att.net/~judy.kelly/thesis.htm>.
22. Kielty, S. (2008). Non-resident Motherhood: Managing a Threatened Identity. *Child and Family Social Work*, 13, 32–40.
23. Krysik, J. L., Finn, J. (2010). *Research for Effective Social Work Practice*. Taylor & Francis.
24. Kübler-Ross, E., Kessler, D. (2005). *On Grief and Grieving – Finding the Meaning of Grief Through the Five Stages of Loss*. New York: Scribner.
25. Layder, D. (1994). *Understanding Social Theory*. London: Sage Publications.
26. Masterson, J. F. (1976). *Psychotherapy of the Borderline Adult. A Developmental Approach*. Bristol.
27. Medina, S., Magnuson, S. (2009). Motherhood in the 21st Century: Implications for Counselors. *Journal of Counseling & Development*, 87 (Winter), 90–96.
28. Mullin, A. (2005). Trust, Social Norms, and Motherhood. *Journal of Social Philosophy*, 36 (3), 316–330.
29. Najman, J. M., Morrison, J., Keeping, J. D., Andersen, M. J., Williams, G. M. (1990). Social Factors Associated with the Decision to Relinquish a Baby for Adoption. *Community Health Studies*, 14 (2), 180–189.
30. Parton, N., O'Byrne, P. (2000). *Constructive Social Work. Towards a New Practice*. Macmillan Press.
31. Potter, J., Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.

32. Reger, J. (2001). Motherhood and the Construction of Feminist Identities: Variations in a Women's Movement Organization. *Sociological Inquiry*, 71 (1), 85–110.
33. Wiley, M. O., Baden, A. L. (2005). Birth Parent in Adoption: Research, Practice, and Counseling Psychology. *The Counseling Psychologist*, 33 (1), 13–50.
34. Woollet, A., Phoenix, A. (1991). Psychological View of Mothering. In A. Phoenix, A. Woollet, E. Lloyd (eds.). *Motherhood: Meanings, Practices and Ideologies*. London: Sage.